

ВІДГУК

офіційного опонента завідувач кафедри економіки
та підприємництва імені професора І. М. Брюховецького
Сумського національного аграрного університету,
кандидата економічних наук, доцента **КОВБАСИ Олександра Миколайовича**
на дисертацію **ЯРМОШЕНКО Оксани Геннадіївни** на тему:
**«Стратегічні пріоритети економічного розвитку
малих форм господарювання на сільських територіях»**
подану на здобуття ступеня доктора філософії
за спеціальністю 051 «Економіка»
галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»

Актуальність теми дисертації

Актуальність теми дисертації не викликає сумнівів. Сучасні воєнні виклики, завдання післявоєнного відновлення, поглиблення децентралізації та євроінтеграційні процеси актуалізують проблему розвитку сільських територій. Село залишається базовою ланкою національної економіки та основним ареалом природних ресурсів, але диспропорції між містом і селом призвели до занепаду соціально-економічного стану сільських громад. За цих умов необхідна модернізація інституційного забезпечення розвитку сільських територій та пошук нових драйверів зростання. Одним із ключових факторів виступають малі форми господарювання – фермерські господарства, особисті селянські господарства, дрібні підприємства на селі, що здатні стимулювати зайнятість, формувати середній клас на селі та диверсифікувати сільську економіку.

Відповідно до Концепції розвитку сільських територій та Стратегії розвитку сільського господарства і сільських територій в Україні на період до 2030 року, ключем до піднесення села є диверсифікація економіки, а каталізатором такої диверсифікації – розвиток малого підприємництва на селі. Масштабне впровадження малих форм господарювання у різні сегменти сільської економіки дозволить відійти від стереотипного підходу, за яким розвиток села зводився лише до нарощення агровиробництва, і забезпечити комплексний розвиток сільських територій. Тема дисертації цілком відповідає таким пріоритетам і запитам часу.

У науковій літературі питання сільського розвитку та підтримки малого аграрного бізнесу досліджувалися багатьма вітчизняними й зарубіжними вченими. Проте й досі недостатньо розробленими лишаються підходи до інституціоналізації малих форм господарювання в умовах стратегічних викликів. Авторка дисертації вдало обрала тему, яка є актуальною як з наукової, так і з практичної точки зору. Дослідження присвячене важливому науково-прикладному завданню – обґрунтуванню стратегічних пріоритетів розвитку малого підприємництва на селі в сучасних умовах. Таким чином, актуальність теми дисертації є високою, обумовленою нагальними потребами забезпечення стійкого розвитку сільських територій України.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації

Наукові положення, висновки і пропозиції, сформульовані О. Г. Ярмошенко, є достатньо обґрунтованими та відзначаються новизною. У дисертації застосовано комплекс сучасних методів дослідження: аксіоматичний, економіко-статистичний, кореляційно-регресійне моделювання, SWOT-аналіз, сценарний тощо. Така методологія забезпечує достовірність отриманих результатів. Вихідні дані, такі як статистична інформація по Кіровоградській області, аналітичні матеріали по Гурівській громаді є репрезентативними і офіційними, що підвищує надійність висновків.

Наукова новизна результатів дослідження має вагоме значення для формування сучасної політики розвитку сільських територій. Зокрема, вперше розроблено авторський концепт стратегічної диверсифікації сільської економіки через дифузії малих форм господарювання у всі ключові сегменти – базовий аграрний, структуроутворюючі такі як: лісове господарство, зелений та сільський туризм тощо та обслуговуючі сектори сільської економіки. Це дозволяє сформувати нові «полюси росту» на селі. Також уперше запропоновано сценарний підхід до реалізації державної стратегії підтримки малих форм господарювання, який включає три альтернативні сценарії (оптимальний, оптимістичний, песимістичний) залежно від наявних ресурсів та умов розвитку. Удосконалено методичні підходи до оцінювання ефективності діяльності малих сільськогосподарських підприємств – авторка використала багатофакторну регресійну модель, яка пов'язує обсяг реалізації продукції з кількістю підприємств, чисельністю працівників, продуктивністю праці та обсягами інвестицій. Це дало змогу більш об'єктивно визначити ключові чинники успіху малих форм господарювання. Окрім того, удосконалено механізм державного регулювання розвитку малих форм на селі – запропоновано конкретні зміни до політики підтримки такі як: бюджетні, податкові, кредитні стимули, в межах національних і регіональних програм. Подальшого розвитку набули теоретичні положення щодо становлення інституту малих форм господарювання, зокрема визначено комплекс передумов, обмежень і порівняльних переваг розвитку малого аграрного підприємництва як-от: руйнація колгоспно-радгоспної системи, розпаювання земель, латентність фермерства, брак фінансів, трудомісткість окремих видів діяльності тощо, а також висвітлено порівняльні переваги малих форм, а саме певна орієнтація на органічне землеробство, збереження трудомістких галузей, підвищення зайнятості тощо.

Вказані нові наукові результати свідчать про високий ступінь новизни дисертації. Вони достовірні, оскільки ґрунтуються на глибокому аналізі, коректно застосованих методах та належній емпіричній базі. Загалом, положення і висновки дисертації логічно виведені із проведених досліджень і достатньо аргументовані.

**Достовірність основних наукових положень,
висновків проведених наукових досліджень та одержаних результатів**

Достовірність і обґрунтованість основних положень, висновків та практичних рекомендацій, викладених у дисертації О. Г. Ярмошенко, забезпечується методологічною чіткістю наукового підходу, логікою викладення матеріалу, використанням релевантної та достовірної статистичної інформації, а також застосуванням сучасного інструментарію економічного аналізу та моделювання.

У процесі дослідження авторкою здійснено глибокий аналіз економічного середовища функціонування малих форм господарювання, з урахуванням регіональної специфіки (зокрема, Кіровоградської області), що базується як на офіційних статистичних джерелах, так і на результатах власного емпіричного дослідження. Застосування багатофакторного регресійного моделювання дозволило виявити стійкі залежності між ключовими економічними показниками та чинниками впливу.

Додатковим підтвердженням достовірності наукових результатів є їх апробація на міжнародних та національних науково-практичних конференціях, публікація результатів дослідження в рецензованих наукових виданнях, впровадження у навчальний процес, а також практичне використання окремих положень у діяльності територіальних громад та дорадчих структур. Це засвідчує не лише наукову, але й прикладну цінність одержаних результатів.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження

У дисертації О. Г. Ярмошенко обґрунтовано й розвинуто науково-методичні засади стратегічного управління економічним розвитком малих форм господарювання на сільських територіях, що дало змогу запропонувати комплексну концепцію їх розвитку в умовах трансформаційних змін. Авторці вдалося по-новому осмислити категоріальний апарат, зокрема уточнити зміст поняття «стратегічні пріоритети економічного розвитку малих форм господарювання», враховуючи специфіку локальних аграрних ринків, особливості функціонування дрібних суб'єктів господарювання та сучасні виклики, пов'язані із соціальною вразливістю сільських громад.

Наукова новизна проявляється також у поглибленні типологізації малих форм господарювання, удосконаленні підходів до оцінювання їх економічної ефективності з використанням багатофакторного регресійного моделювання, а також у розробленні методичних підходів до сценарного прогнозування розвитку сільської економіки з урахуванням можливостей диверсифікації діяльності. Особливого значення набуває авторське бачення ролі кооперації, соціального підприємництва та інструментів державної підтримки як ключових чинників підвищення економічної стійкості малих агровиробників.

Узагальнення практичних напрацювань, представлення обґрунтованих стратегічних орієнтирів та пропозицій на основі емпіричних даних, зібраних із конкретних територіальних

громад, свідчить про високий рівень самостійності, новизни та наукової зрілості проведеного дослідження.

Оцінка структури та змісту роботи

Дисертація має традиційну структуру: вступ, три розділи основного змісту, висновки, список використаних джерел і додатки. Загальний обсяг дисертації становить 271 сторінку комп'ютерного тексту, що містить 20 таблиць і 31 рисунок; список літератури налічує 198 найменувань. Зміст розділів повністю відображає поставлену мету і завдання дослідження, кожен розділ логічно продовжує попередній.

У першому розділі авторкою уточнено ключові поняття та сутність малих форм господарювання, проведено ґрунтовний огляд теоретичних підходів до сільського розвитку. Сформовано категоріально-понятійний апарат дослідження, що охоплює дефініції «малі форми господарювання», їх класифікацію та місце в структурі сільської економіки. Визначено, що малі форми господарювання – це сукупність дрібних суб'єктів аграрного підприємництва різних організаційно-правових форм (фермери, особисті селянські господарства, кооперативи тощо), які функціонують на селі та доповнюють великий аграрний бізнес. Розкрито роль малих форм у розширеному відтворенні ресурсного потенціалу села, збереженні трудових ресурсів і розвитку підприємницького середовища на селі. Також у першому розділі представлено методологію дослідження – обґрунтовано комплекс принципів і підходів, на яких базується аналіз (принципи подолання бідності, екологічної відповідальності, інклюзивності, коеволюції тощо, а також міжгалузевий, територіальний, комплексний підходи до вивчення проблеми). Така методологічна основа дала можливість всебічно охопити об'єкт дослідження. Наприкінці розділу підведено проміжні підсумки та зроблено висновки, що закладають основу для подальших досліджень.

Другий розділ присвячено оцінці реального стану малого підприємництва на селі, виявленню особливостей його функціонування та актуальних проблем. Авторкою проведено макро- та мікроекономічний аналіз: з одного боку, проаналізовано діяльність малих сільськогосподарських підприємств у розрізі регіону на прикладі Кіровоградської області, з іншого – досліджено розвиток малих форм господарювання на рівні окремої територіальної громади, а саме Гурівська сільська територіальна громада. У роботі наведено статистичні дані щодо кількості малих підприємств, рівня зайнятості, продуктивності праці, обсягів виробництва та інвестицій у Кіровоградській області. На основі цих даних побудовано економетричну модель, яка підтвердила значущий вплив ряду факторів, як: чисельність зайнятих, інвестиції, продуктивність праці, на обсяги реалізації продукції малих підприємств. Це дозволило кількісно обґрунтувати шляхи підвищення ефективності малого аграрного бізнесу регіону.

Окремо проаналізовано ситуацію в Гурівській сільській громаді, що дало змогу врахувати вплив об'єднання громад та локальної специфіки. Проведено SWOT-аналіз розвитку малого підприємництва в цій громаді: виявлено сильні сторони та слабкі місця, можливості і загрози. У результаті дослідження другого розділу О. Г. Ярмошенко окреслила ряд вузьких місць. Зокрема, встановлено, що малий аграрний сектор стикається з суттєвими обмеженнями: брак власних фінансових ресурсів для оновлення техніки, низький рівень механізації робіт, нерозвиненість інфраструктури зберігання і збуту продукції, інформаційна необізнаність про державні програми підтримки, залежність селян-власників паїв від орендарів землі тощо. Одночасно підкреслено переваги малих форм: забезпечення зайнятості на селі і самозайнятості селян, збереження традиційних галузей (приміром, овочівництва), орієнтація на органічне виробництво, гнучкість та комплексний характер господарювання. Проведений аналіз дозволив чітко окреслити вихідні умови та проблеми, на подолання яких і мають бути спрямовані стратегічні пріоритети розвитку.

У третьому розділі авторка пропонує шляхи вирішення виявлених проблем та досягнення стратегічних цілей розвитку малого підприємництва на селі. Розроблено стратегію розвитку малих форм господарювання, яка базується на принципах диверсифікації та інклюзивності. Зокрема, запропоновано модель диверсифікації сільської економіки, що передбачає активне залучення малих форм господарювання не лише в агровиробництво, а й в інші сектори сільської економіки, а саме: зеленого туризму, переробки, торгівлі, послуг. Це відповідає європейській практиці комплексного розвитку сільських територій. Ярмошенко О. Г. синтезувала елементи зарубіжних моделей розвитку села і запропонувала власну модель економічного розвитку малих форм господарювання. Дана модель поєднує інструменти фінансової підтримки (компенсаційні виплати, пільгове кредитування, страхування ризиків), стимулювання кооперації між малими виробниками, кластеризацію місцевої економіки та реінжиніринг бізнес-процесів на селі.

Важливим результатом третього розділу є обґрунтування сценаріїв реалізації державної стратегії підтримки малих форм господарювання. Авторкою опрацьовано три можливі сценарії розвитку подій: оптимальний сценарій – передбачає успішну реалізацію всіх запланованих заходів та досягнення цілей зростання малого бізнесу на селі за умови ефективного управління процесами розвитку; оптимістичний сценарій – допускає дещо повільніший поступ, але загалом позитивну динаміку за рахунок збалансованих пріоритетів і заходів, які поступово впроваджуються; песимістичний сценарій – розрахований на випадок браку ресурсів чи кризових умов, коли розвиток малих форм господарювання зорієнтований лише на «виживання» і задоволення базових потреб населення.

Для кожного сценарію визначено стратегічні напрями, конкретні завдання та інструменти реалізації. Таким чином, у третьому розділі сформовано цілісний комплекс

рекомендацій: від вдосконалення державної політики до заходів на рівні громад, таким як: навчання підприємців, створення центрів підтримки, сприяння кооперації тощо. Запропоновані стратегічні пріоритети мають забезпечити підвищення ефективності малих форм господарювання, зростання їх внеску в економіку села і покращення добробуту сільського населення.

Таким чином, у кожному розділі послідовно вирішено поставлені завдання: від теоретичного обґрунтування і аналізу проблем – до розроблення практичних рішень. Зміст дисертації повністю відповідає темі й меті дослідження, а структура роботи є логічною та збалансованою.

Практичне значення одержаних результатів дослідження

Практична реалізація результатів дисертаційного дослідження О. Г. Ярмошенко засвідчує їх прикладну цінність та затребуваність у сфері освіти, місцевого розвитку та дорадчої діяльності. Зокрема, отримані наукові напрацювання інтегровано у навчальний процес Національного університету біоресурсів і природокористування України в межах викладання дисциплін «Економіка підприємства», «Економіка розвитку» та «Економіка і управління сільським розвитком» за спеціальністю 051 «Економіка». Матеріали дисертації стали основою для наповнення лекційних модулів, практичних занять, кейсів та тем індивідуальних досліджень, що дало змогу суттєво посилити прикладну складову підготовки здобувачів і підвищити актуальність освітнього контенту в умовах сучасних викликів аграрного сектору.

Результати дослідження також прийняті до уваги та впроваджуються у практичну діяльність Гурівської сільської територіальної громади Кіровоградської області. Зокрема, здійснено аналітичну оцінку розвитку малих форм господарювання в межах громади, визначено їх економічний потенціал та запропоновано пріоритетні напрями стратегічного планування. Отримані рекомендації будуть використані при оновленні місцевої стратегії розвитку, зокрема в частині сприяння підприємницькій активності, легалізації господарської діяльності, розширення зайнятості населення, ефективного використання ресурсного потенціалу та підтримки виробництва нішевих культур.

Крім того, напрацювання дисертаційного дослідження застосовуються у консультуванні місцевих сільськогосподарських виробників щодо вибору ефективних напрямів економічної діяльності, залучення фінансової підтримки з боку держави та міжнародних структур. Ці напрацювання використовуються і в роботі Національної асоціації сільськогосподарських дорадчих служб України – зокрема, у програмах підтримки розвитку малого підприємництва, стимулювання кооперації, формування економічної стійкості та соціального підприємництва в сільських громадах.

Узагальнені стратегічні підходи до розвитку малих форм господарювання, які охоплюють диверсифікацію діяльності, активізацію підприємницького потенціалу, вдосконалення державної підтримки та запровадження новітніх моделей місцевого економічного планування, є практично орієнтованими та вже сьогодні впливають на покращення управлінських рішень у сільському секторі. Це надає дослідженню не лише теоретичної ваги, а й значного соціально-економічного резонансу – особливо в контексті післявоєнного відновлення територій та забезпечення стійкості аграрного середовища.

Повнота відображення наукових положень, висновків і рекомендацій в опублікованих наукових працях

Основні наукові результати дисертаційного дослідження опубліковані в достатній кількості наукових праць, що свідчить про належну апробацію роботи. За результатами дисертації опубліковано 9 наукових праць, з яких 2 статті у наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних Web of Science Core Collection та/або Scopus, 4 статті у наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України, стаття у науковому виданні іншої держави, 2 тези наукових доповідей. Така кількість публікацій відповідає встановленим вимогам до здобувачів ступеня доктора філософії. В опублікованих працях відображено основні положення дисертації: викладено теоретичні результати, здійснено аналіз стану малого підприємництва, а також запропоновано окремі пропозиції щодо стратегічних пріоритетів. Це свідчить про те, що О. Г. Ярмошенко завчасно здійснила наукове обговорення своїх ідей у фаховому середовищі, отримала зовнішню оцінку і врахувала слушні рекомендації під час доопрацювання роботи.

Повнота публікацій підтверджує, що здобувачка не лише виконала значний обсяг досліджень, а й успішно презентувала їх результати науковій спільноті. Це є додатковим підтвердженням достовірності та новизни отриманих результатів.

Апробація результатів досліджень

Основні положення дисертації апробовано у процесі виступів на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, наукових семінарах, круглих столах, а також оприлюднені у тезах доповідей і статтях, опублікованих за результатами участі в наукових заходах. Зокрема, результати дослідження було представлено на 5-й науковій сесії молодих учених VUA YOUTH (м. Гьодоло, Угорщина, 2018 р.) у вигляді доповіді «Government support of farms development in Ukraine», де авторкою було розкрито напрями вдосконалення державної підтримки розвитку фермерських господарств. Також апробація результатів здійснювалася під час участі у міжнародній конференції «Tropentag» (м. Кассель, Німеччина, 2019 р.) у доповіді «The Influence of Credible Data on Research Outcomes (cereals case)», у якій висвітлено підходи до збору та аналізу достовірної інформації про малі підприємства, що спеціалізуються на вирощуванні зернових культур. Окремі теоретичні

та прикладні результати дисертації знайшли відображення у статті «Perspectives of Development and Enhancement of the Efficiency of the Functioning of Small Forms of Business on the Village», опублікованій у журналі Problems of World Agriculture (Warsaw University of Life Sciences – SGGW, 2019), де проаналізовано перспективи розвитку малих фермерських господарств та запропоновано підходи до підвищення їх ефективності.

Також результати дисертаційного дослідження обговорювалися на кафедральних та міжкафедральних семінарах НУБіП України, під час підготовки наукових публікацій та у процесі викладання навчальних дисциплін, що дало змогу забезпечити практичну перевірку обґрунтованих висновків і рекомендацій.

Дотримання принципів академічної доброчесності

При підготовці дисертації авторка дотримувалася всіх норм академічної доброчесності. Робота є самостійно виконаним і завершеним дослідженням, всі запозичені ідеї та результати інших авторів коректно оформлені посиланнями. У тексті дисертації не виявлено фактів академічного плагіату чи фальсифікації даних. Більше того, у розділі «Особистий внесок здобувача» прямо зазначено, що всі наукові положення і рекомендації належать особисто авторці, а з робіт, опублікованих у співавторстві, використано лише ті результати, які одержано дисертанткою самостійно. Це свідчить про високий рівень відповідальності та доброчесності здобувачки.

Таким чином, порушень академічної доброчесності у дисертації не виявлено. Ярмошенко О. Г. сумлінно дотрималася вимог щодо цитування джерел та автентичності представлених результатів.

Зауваження, побажання та дискусійні положення

Високо оцінюючи наукові результати, досягнуті О. Г. Ярмошенко, а також визнаючи безперечну теоретичну та наукову новизну, глибину опрацювання теми та практичну значущість роботи, вважаю за доцільне висловити низку зауважень і побажань, а також звернути увагу на окремі дискусійні моменти, що потребують додаткового роз'яснення. В цілому дисертація справляє позитивне враження, проте є окремі дискусійні моменти і незначні недоліки, на які слід звернути увагу. Їх наявність не применшує наукової цінності роботи, а швидше відкриває можливості для подальших досліджень. До обговорення з авторкою пропонуються такі питання:

1. Територіальна обмеженість емпіричної бази. Авторкою обґрунтовано вибір Кіровоградської області як типового регіону для дослідження малих форм господарювання на сільських територіях. Водночас, доцільним видається розширення регіонального охоплення та порівняльний аналіз із іншими областями України з різними умовами аграрного виробництва. Це б дозволило підвищити репрезентативність висновків та універсальність запропонованих підходів.

2. Обмежена увага до ризиків реалізації запропонованих стратегій. У дисертації значною мірою акцентовано на позитивних аспектах реалізації стратегічних підходів до розвитку малих форм господарювання. Водночас недостатньо розкрито ризики, пов'язані з політичною та економічною нестабільністю, обмеженими фінансовими ресурсами громад, кадровими проблемами та війсьними викликами. Розширення сценарного аналізу та оцінка можливих бар'єрів могли б суттєво посилити практичну значущість роботи.

3. Методологічна складова потребує глибшої рефлексії. Ярмошенко О. Г. активно використовує низку методів, однак не завжди подано достатнє обґрунтування вибору конкретного інструментарію, меж його застосування, чутливості до вихідних параметрів. Відсутній критичний аналіз потенційних методологічних обмежень, що дещо звужує аналітичну глибину дослідження.

4. Обмежене висвітлення питань екологічної складової розвитку. З огляду на актуальність кліматичних змін, викликів у сфері біорізноманіття та цілей Європейського зеленого курсу, важливим є поглиблення аспектів екологічної стійкості малих форм господарювання, включно з адаптаційними заходами та ресурсоефективними технологіями.

5. Окремі стилістичні особливості ускладнюють сприйняття тексту. Подекуди речення сформульовані надто складно або перевантажені термінами та підрядними конструкціями, що ускладнює їхнє розуміння при першому прочитанні. Задля покращення читабельності доцільно було б оптимізувати стилістику викладу, уникати зайвої складності формулювань та забезпечити більш лаконічний і структуровано впорядкований виклад матеріалу.

6. Потребує подальшого доопрацювання часовий горизонт частини статистичних даних. Оскільки в дослідженні використано велику частину інформацію, зібрану до початку повномасштабного вторгнення у 2022 році, доцільно було б за можливості у майбутньому провести актуалізацію окремих показників або доповнити аналітичну базу новішими даними, що враховують зміну соціально-економічного контексту у сільських територіях.

Поставлені запитання не є критичними, а зауваження мають характер побажань. Вони жодним чином не знижують загальної позитивної оцінки дисертації, а лише вказують на можливості для подальшого розвитку наукових пошуків авторки.

Висновок

Дисертація О. Г. Ярмошенко на тему: «Стратегічні пріоритети економічного розвитку малих форм господарювання на сільських територіях» є завершеним самостійним дослідженням, що має значну наукову новизну та вагоме практичне значення. У дисертації вирішено актуальне науково-прикладне завдання – обґрунтовано пріоритетні напрями розвитку малого підприємництва на селі з урахуванням сучасних викликів.

Наукова цінність роботи полягає в розвитку теорії сільської економіки та інституційної бази сільського розвитку, зокрема в частині ролі малих форм господарювання. Запропоновані

нові концептуальні підходи та вдосконалені методичні інструменти оцінки ефективності можуть бути використані в подальших наукових дослідженнях. Практична значущість результатів підтверджується можливістю застосування розроблених рекомендацій органами влади та місцевого самоврядування при формуванні програм підтримки підприємництва, розвитку сільських громад, удосконаленні державної аграрної політики.

Дисертація на тему: «Стратегічні пріоритети економічного розвитку малих форм господарювання на сільських територіях» за своїм науковим рівнем та практичною цінністю, новизною, дотриманням академічної доброчесності, достовірністю результатів, змістом та оформленням повністю відповідає вимогам наказу Міністерства освіти і науки України № 40 від 12 січня 2017 року «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» і Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 44 від 12 січня 2022 року, а її авторка Ярмошенко Оксана Геннадіївна заслуговує на присудження ступеня доктора філософії зі спеціальності 051 «Економіка» галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки».

Офіційний опонент завідувач кафедри економіки та підприємництва імені професора І. М. Брюховецького Сумського національного аграрного університету, кандидат економічних наук, доцент Олександр КОВБАСА